

**АРХІТЕКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ МОНАСТІРІВ ПІВНІЧНОГО ЗАХОДУ
СЛОБОЖАНЩИНИ СЕРЕДИНИ XVII-XVIII ст.**

Із самого початку свого існування основним будівельним матеріалом, з якого будувалися монастирі було дерево. Цей матеріал був доступним та простим у використанні. Давні традиції українського дерев'яного зодчества широко використовувалися козаками для будівництва нових фортець. Правий корінний берег річок Псла та Ворскли у XVII ст. був вкритий дубами, залишки яких виявлено у розмивах берегів разом з матеріалами козацької доби. Писемні джерела повідомляють, що перші будівлі та укріплення монастирів будувалися з дерева. Дерев'яні конструкції у піщаному та супіщаному ґрунтах практично не зберігаються. Цілі дерев'яні конструкції вдалося дослідити при прокладанні траншеї комунікацій через центр м. Суми. Тут на рівні материка було зафіксовано кілька дерев'яних зрубних жител з заглибленими у нього підклітами та залишки дерев'яних конструкцій фортечного муру [1, с. 77].

При дослідженні валів козацьких городищ XVII-XVIII ст. було виявлено залишки дерево-земляних конструкцій. Вони склалися з одного або двох рядів дерев'яних колод, вкопаних у материк, простір між якими було заповнено глиною або чорноземом. Така ж конструкція зображена на мініатюрах XVII-XVIII ст., де показані монастирі Київщини та Чернігівщини. На них зображена дерев'яна стіна типу «*століс*», яка розташована по периметру монастиря. Не виключено, що й укріплення монастирів північно-східної Слобожанщини були побудовані за аналогічною технікою. На користь цього свідчать описи монастирів, зроблені у кінці XVII - на початку XVIII ст.

Відсутність даних археологічних досліджень не дає змогу точно визначити тип дерев'яних оборонних споруд на території монастирів. Великі монастирі Гетьманщини були спроектовані так, що господарські споруди та житлові будинки були розташовані по периметру. Їх зовнішні стіни додатково укріплювалися та створювали єдиний фортифікаційний комплекс, а по центру розташовувався храм та дзвіниця. Слобожанські монастирі, на перших етапах існування мали нечисленну братію і не мали проблем з вільним місцем. Часто для проживання використовувалася церква. Використання церкви для мешкання ченців відоме у Михайлівському Іоанно-Предтечевому монастирі та дівочому Свято-Успенському у Глухові.

Після приходу до влади гетьмана І.Мазепи на Слобожанщині починається будівництво з цегли. Церкви та будинки у сотенних та полкових містах будуються як за рахунок гетьмана, так і коштом місцевої козацької старшини [2, с.39-42.]. Використання цегли для будівництва монастирських споруд ми можемо прослідкувати з початку XVIII ст.

У Михайлівському Іоанно-Предтечевому монастирі виявлено та досліджено залишки фундаменту церкви Хрестителя Господня Іоанна. Храм стояв на цегляному фундаменті з дерев'яними стінами. Храм з початку мав дерев'яне покриття, пізніше, у другій половині XVIII ст. воно було замінене листовим залізом, фрагменти якого зафіксовані у свіжих грабіжницьких шурфах. Філарет повідомляє, що у монастирі є дерев'яна церква [3, с.189]. Археологічні дані доповнюють та уточнюють дані про устрій церкви. Вона була побудована на цегляному фундаменті з дерев'яними стінами. Орієнтовна дата будівництва храму - початок XVIII ст. Це час коли землі вздовж середнього Псла були передані з володінь гетьмана І.Мазепи у власність чернігівського полковника П.Полуботка. На цю дату вказують і фрагменти кахлів з зеленою поливою та рослинним орнаментом, знайдені поряд. Орнамент кахлів та їх форма має аналогії у матеріалах з Батурина, але малюнок на михайлівських кахлях не такий чіткий, що вказує на те, що це вже більш пізніша та не досить якісна копія [4]. Такі кахлі могли вироблятися на місці. Одним з центрів гончарства у XVIII ст., який розташований поряд, були Опішня та Межиріч. Біля східного краю монастиря виявлено залишки цегляного фундаменту споруди, частково зруйнованого сучасними грабіжниками. Він також складений з цегли аналогічної церковній. Піч була викладена кахлями з зеленою поливою, що не зустрічається ні на території монастиря, ні поряд у садибі П.Полуботка. Розташування його в межах другої лінії укріплень, поряд з церквою може говорити про те, що дана споруда може бути залишком другої монастирської церкви Введення Богоматері до Храму. На це вказують залишки поливних кахлів від печі. За повідомленням Філарета, ця церква була з братською трапезною. Друга споруда, розташована за межами укріплень, на в'їзді до монастиря може бути будинком для паломників. Зведення будинку, за аналізом цегли і кахлів, можна датувати серединою - другою половиною XVIII ст.

У 30-х роках XVIII ст. російський уряд починає програму зміцнення південних кордонів держави. Будується фортифікаційний комплекс, який отримав назву Українська лінія [5, с.111-116]. Будівництво ведеться переважно на Півдні України, але й на Слобожанщині відбувається процес модернізації фортець.

Перебудовуються укріплення полкових та сотенних містечок: Сум, Краснопілля, Миропілля, Білопілля, Лебедин. На відміну від монастирів укріплення великих фортець продовжує залишатися дерево-земляними. Цегляні мури не отримали поширення у військовій архітектурі на території Слобожанщини, хоча виробництво цегли в середині XVIII ст. було вже досить розвиненим. Причиною цього залишалася доступність та дешевизна основного будівельного матеріалу - дерева. Лісові масиви, переважна частина яких складала борові дубові гаї, займали більшу частину межиріччя Псла та Ворскли у середній їх течії. До того ж виробництво значної кількості цегли для будівництва фортечних стін та башт для міст Слобожанщини, зважаючи на їх розміри, на початку XVIII ст. було економічно не вигідним.

Найбільшим замовником цегли у першій половині - середині XVIII ст. були саме монастирі. Церковне та громадське будівництво також сприяло розвитку цегляної архітектури.

Саме у цей час в Охтирському Благовіщенському (Свято-Троїцькому), Сумському Успенському, Преображенському Скульському та Миколаївському Білогірському монастирях починається процес збільшення території та розбудова нового монастиря поруч зі старим. У цей час у монастирях будуються цегляні стіни з кутовими баштами. Урядова програма зміцнення та вдосконалення оборонної спроможності українських фортець знайшла відображення і в монастирських укріпленнях. Так, дерев'яні стіни, що за півстоліття потребували ремонту, розбиралися та замінялися на цегляні саме у цей час. Монастир перестав відігравати роль фортеці, їх стіни не мали того оборонного потенціалу, хоча на їх території виникали нові оборонні споруди. Ними стають дзвіниці. У 40-х роках XVIII ст. починається будівництво дзвіниць, що пристосовані до кругової оборони. Проте вони будувалися коштом монастиря і бідні монастирі не могли собі дозволити таке будівництво.

У Сумському Успенському монастирі з 1750 до 1760 р. будувалися цегляний храм Успіння Богородиці, дзвіниця та цегляний мур з баштами за проектом архітектора Я.А.Шубського [6, с.100]. На першому поверсі цегляні стіни дзвіниці мали вузькі вікна-бійниці. Таким же чином улаштований і другий поверх. Бійниці, що за проектом були зроблені у вікнах першого поверху на кожній з граней, частково були закладені ще у XVIII ст. Це бійниці, що були зорієнтовані в середину монастиря, натомість грані, орієнтовані назовні, мали часто по дві бійниці розташовані одна над одною. Таким чином при проектуванні та будівництві дзвіниці було враховано особливості розташування її на місцевості та її місце у загальній системі оборони монастиря.

Аналогічний устрій має і дзвіниця Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря, яка виконувала роль кутового бастіону. Тут бійниці розташовані так, щоб тримати під обстрілом схили гори з південного сходу та південного заходу. Зважаючи на висоту дзвіниці та потужність стін, вони могли витримувати тривалу облогу. Потужні цегляні стіни, придатні до використання артилерії, здатні довгий час витримувати обстріл.

До укріплень Вольненського Троїцького монастиря окрім збережених земляних укріплень можна віднести і залишки надбрамної дзвіниці. Найімовірніше вона будувалася одночасно з Свято-Троїцькою церквою і належала до типу дзвіниць - оборонних башт.

Преображенський Скельський монастир у XVIII ст. мав незначні укріплення, що склалися з цегляної стіни з південного та західного боків, з інших сторін слідів укріплень не виявлено, скоріш за все тут використовувалися природні перешкоди. Та, зважаючи на незначні залишки фундаменту, можна припустити, що стіна була скоріше огорожею, ніж виконувала функції фортечного муру. До фортифікаційних споруд можна віднести залишки надбрамного храму або дзвіниці.

На початку свого існування у будівництві слобожанських монастирів широко використовували дерево, з якого будувалися укріплення, церкви та господарчі споруди. На жаль, дерев'яні архітектурні форми монастирів на сьогодні не збереглися, частина була розібрана та замінена на початку XVIII ст. На початку XVIII ст. у монастирях збільшуються площі та починають будуватися цегляні храми та дзвіниці. Цей процес відбувався протягом всього XVIII ст. за кошти самих монастирів і козацької верхівки, але був перерваний процесом закриття монастирів.

1. *Коротя О.В.* Сумська фортеця 1655 р. (варіант реконструкції) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. - Матеріали Четвертої Міжнародної студентської наукової конференції. - Чернівці: Сіверянська думка, 2005. - С.77-79.

2. *Коротя О.В.* Осадчий Сум Герасим Кондратьєв (монастирське та міське будівництво) // Батуринські читання. - Ніжин, 2007. - С.167-173.

3. *Филарет (Д.Г.Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. - М.: Типография В.Готье, 1852. - Отд.І. - 236 с.

4. *Вингородська Л., Ситий Ю.М.* Батуринська кахля // Пам'ятки України: історія та культура. - 2008. - Ч.3. - С.261-276.

5. *Вітрик І.С.* Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя // Археологія. - 1999. - №2. - С.111-116.

6. *Фомин П.* Церковные древности Харьковского края (историко-археологический очерк). - Выпуск 1. - Харьков, 1916. - 243 с.